वर्षम्-०४ अङ्कः-०४ शोधज्योतिः
जनवरी-दिसम्बर, २०२२ ISSN-2350-0700

बालमनोरमादिशा "इको गुणवृद्धी"-सूत्रपरिशीलनम्

पण्ड्या योगेशः एन्.[१]

❖ **प्रमुखशब्दाः**

परिभाषा, इकः, गुणः, वृद्धिः, पदोपस्थितिपक्षः, सामानाधिकरण्यम्, वैय्यधिकरण्यम्।

शोधसारः

षड्विधेषु सूत्रेषु संज्ञापरिभाषासूत्राणां विधिसूत्रैस्सह लक्ष्यसंस्कारकवाक्यार्थबोधजनने महदुपादेयत्वं परिलक्ष्यते। व्याकरणशास्त्रे यदा क्वचन सौत्रो वा रूपनिष्पादनसम्बद्धः अनियमः प्रसज्यते तत्र व्यवस्थासम्पादकानीमानि परिभाषासूत्राणि अनियमम् अपाकृत्याभीष्टरूपं साधयन्ति। अनुसन्धाता शोधपत्रेऽस्मिन् परिभाषासूत्रेष्वन्यतमम् **"इको गुणवृद्धी"**[२] इतीदं परिभाषासूत्रं विषयीकृत्य बालमनोरमाटीकानुगुणं विमर्शं प्रतुष्टुषति।

प्रास्ताविकम्

परितः = शास्त्रे सर्वत्र, व्यापृतां = नियमरूपेण व्यापारवतीं, भाषां = वाचं, परिभाषां वदन्तीत्यभियुक्तोक्तिमनुसृत्य शास्त्रे सर्वत्र अनियमे नियमरूपव्यापारवती परिभाषेति तल्लक्षणं विद्वांसो भवन्ति। पाणिनीयतन्त्रे परिभाषासूत्राणि प्रदीपसन्निभानि भवन्ति। यथा गहनतमोव्याप्ते वेश्मनि प्रदीपः एकत्र स्थितोऽपि कृत्स्नं सद्म प्रकाशयति। तदुक्तञ्च परिभाषेन्दुशेखरे नागेशभट्टेन यथोद्देशकार्यकालपक्षद्वयव्याख्याप्रसङ्गे –**"कश्चिदेकदेशस्थः सर्वं शास्त्रमभिज्वलयति। यथा प्रदीपः सुप्रज्वलितः सर्वं वेश्माभिज्वलयति इति "षष्ठी स्थाने" (१.१.४९)इति सूत्रभाष्ये उक्तम्।"**[३] सम्प्रति प्रकृतविषयमनुसृत्य यथाग्रन्थं विमृश्यते।

---

१ शोधच्छात्रः, श्रीसोमनाथ संस्कृत विश्वविद्यालयः, वेरावलम्, गुजरातम्, Email: yogesh.pandya@sgvp.in, Mo: 8980409182

२ अष्टाध्यायी १.१.३

३ परिभाषेन्दुशेखरः – भट्टनागेशकृतः, वैद्यनाथकृत"गदा"टीकासंकलितः, आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रंथावलिः, ग्रंथाङ्कः ७२, ख्रीस्ताब्दः १९१३ पृ-४

<u>**परिशीलनम्**</u>

- **इको गुणवृद्धी (पा.सू. १.१.३)**[४]
- **वृत्तिः** –गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते[५]।
- **सूत्रविवरणम् –**

परिभाषाप्रकरणस्यादिमं सूत्रम्। द्विपदात्मकमिदं सूत्रम् **इकः गुणवृद्धी** इति। अष्टाध्याय्यां प्रथमपादे तृतीयमिदं सूत्रम्। बालमनोरमानुगुणम् **इको गुणवृद्धी** सूत्रस्य विमर्शः।

परिभाषासूत्रस्यास्य पूर्वं **"वृद्धिरादैच्"**[६] **"अदेङ्गुणः"** (पा.सू.१.१.२) इति सूत्रद्वयमस्ति। अतो **"वृद्धिरादैच्"** (पा.सू.१.१.१) इत्यस्माद् **वृद्धिः** इति पदम्। **"अदेङ्गुणः"**[७] (पा.सू.१.१.२) इत्यस्माद् **गुणः** इति पदञ्च अनुवर्तते।

गुणश्च वृद्धिश्च इति गुणवृद्धी इति इतरेतरद्वन्द्वः। सूत्रस्थम् **इकः** इति षष्ठ्यन्तपदं स्वरूपबोधकमस्ति। क्लीबे च प्रथमैकवचने विद्यते। **इकः** इत्येतत् इकस् इति षष्ठ्यन्तस्यानुकरणमस्ति। इकस् इत्यस्मात्सुप्रत्यये, अत्र **अत्वसन्तस्य चाधातोः** (पा.सू.६.४.१४) इति सूत्रेण असन्तस्य धातुभिन्नस्य असम्बुद्धौ सौ परे दीर्घः प्राप्यते, किन्तु **स्वमोर्नपुंसकात्** (पा.सू.७.१.२३) इति सोर्लोपे सकारस्य च रुत्वे विसर्गे **इकः** इति रूपम्। **इकः** इत्यस्य **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदमित्यर्थः।

अत्र **उपतिष्ठते** इति शेषोऽर्थः। **यत्र, विधीयेते, उच्चार्य** इति शब्दत्रयमप्यत्र अध्याहर्तव्यम्। इत्थञ्च यस्मिन् सूत्रे गुणः शब्दम् इति उच्चार्य गुणविधानं क्रियते, यत्र **वृद्धिः** इति पदम् उच्चार्य वृद्धिविधानं क्रियते तत्र **इकः** इति षष्ठ्यन्तपदम् उपतिष्ठते इत्यर्थः। तदेव ग्रन्थकृद् वदति **"गुणवृद्धिशब्दाभ्यां"** यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते[८]।

---

[४] *अष्टाध्यायी १.१.३*

[५] *वै. सि. कौ. श्री मत्भट्टोजीदीक्षितः श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीत"बालमनोरमा"व्याख्यासहिता महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरशर्मणा च संशोधितामोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली– प्रथमभागः, पृ-४१ (अत्र सर्वत्र सूत्रवृत्तेः तथा बालमनोरमाटीकोद्धरणनिर्देशाङ्कतयेदमेव पुस्तकं सन्दृब्धमित्यनुसन्धेयम्)*

[६] *अष्टाध्यायी१.१.१*

[७] *अष्टाध्यायी१.१.२*

[८] *वै.सि.कौ.श्रीमत्भट्टोजीदीक्षितः श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीत"बालमनोरमा"व्याख्यासहिता महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरशर्मणा च संशोधिता मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली– प्रथमभागः, पृ.४१*

मनोरमाकृद् **उपतिष्ठते** इति प्रतीकमादाय तदर्थं ब्रूते **संगतं भवति**[९] इत्यर्थः। अत्र उपोपसर्गपूर्वकस्य स्थाधातोः **"उपाद्देवपूजासंगतिकरणमित्रकरणपथिष्वितिवाच्यम्"**(वा.९९४) इति वार्तिकेन आत्मनेपदं भवति।

❖ पदोपस्थितिपक्षार्थविवरणम्

इको गुणवृद्धी (पा.सू. ६.१.७७) इति सूत्रेण **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते इत्ययमर्थो यः क्रियते, सः एवार्थः पदोपस्थितपक्षं सूचयति। एतत्सूत्रं श्रुत्वैव नो मनसि विचिकित्सा समुदेति – को नाम पदोपस्थितिपक्षः? तदुच्यते **गुणः** इति शब्दमुच्चार्य, **वृद्धिः** इति शब्दमुच्चार्य, गुणः वृद्धिश्च यत्र विधीयते, तत्र स च गुणसंज्ञकः वर्णः, वृद्धिसंज्ञकः वर्णः इकः स्थाने भवति, न तु अनिकः इति नियमपरकार्थम् अनुक्त्वा गुणवृद्धिशब्दोच्चारणपूर्वकगुणवृद्धिविधायके सूत्रे **इकः** इति **षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते** इति अस्य सूत्रस्यार्थकथनमेव पदोपस्थितिपक्षः नाम।

एवम् **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदं यस्मिन्सूत्रे उपतिष्ठते तस्मिन्सूत्रे सम्भवति सति वैय्यधिकरण्येन अन्वयश्च भवति। इत ऊर्ध्वम् अत्रैव सन्दर्भे पदोपस्थितिपक्षे सामानाधिकरण्येन अन्वयः नाम कः ? पदोपस्थितिपक्षे वैयधिकरण्येन अन्वयो नाम कः ? इत्युदाहरणमुखेन प्रतिपाद्यते।

यथा **"सार्वधातुकार्धधातुकयोः"**[१०] इत्यस्मिन् अङ्गाधिकारे पठिते सूत्रे **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते। तत्र सूत्रे **अधिकृतस्य अङ्गस्य** इत्यस्य विशेषणं भूत्वा सामानाधिकरण्येन इगन्तस्य अङ्गस्य इत्येवम् अर्थपरत्वेन अन्वेति। तथा च **"सार्वधातुकार्धधातुकयोः"** (पा.सू.७.३.८४) इत्येतस्य सूत्रस्य इगन्तस्याङ्गस्य गुणः स्यात् सार्वधातुकार्धधातुकयोः परयोः इत्यर्थः सम्पद्यते।

यदि न सम्भवति तत्र वैयधिकरण्येन अन्वेति। यथा **"मिदेर्गुणः"**[११] इत्यस्मिन् अङ्गाधिकारे पठिते सूत्रे **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते। तत्र मिद्धातोः हलन्तत्वात् उपस्थितस्य **इकः** इति षष्ठ्यन्तस्य पदस्य सामानाधिकरण्येन अन्वयस्य असंभवात्। मिद्धातोः अवयवस्य इकः गुणो भवति, सार्वधातुकार्धधातुकयोः परयोः इति वैयधिकरण्येन अन्वयः सिद्ध्यति। अयमेव **इकः** इति उपस्थितस्य षष्ठ्यन्तपदस्य सामानाधिकरण्येन वैयधिकरण्येन अन्वयो नाम। व्याकरणे तच्छेषपक्षस्य नियमपक्षस्य च विषये दूषणानि

---

९ वै.सि.कौ.श्रीमत्भट्टोजीदीक्षितः श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीत"बालमनोरमा"व्याख्यासहिता महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरशर्मणा च संशोधिता मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली– प्रथमभागः, पृ.४१

१० अष्टाध्यायी ७.३.८४

११ अष्टाध्यायी७.३.८२

सन्ति। अतः महाभाष्यकारदिशा पदोपस्थितिपक्षः एव ज्यायान् इति सिद्धान्तितम्। सूत्रमिदं पदोपस्थापकमस्ति। तदेव मनोरमाकारः वक्ति टीकायाम्- **"सोऽयं पदोपस्थितिपक्षः भाष्ये सिद्धान्तितः"**[१२] इति।

इदानीं मनोरमाकारः **"सार्वधातुकार्धधातुकयोः"**[१३], **"मिदेर्गुणः"**[१४] इति सूत्रद्वयम् उदाहरणत्वेन प्रस्तौति। गुणो नाम अकारैकारौकाराः। वृद्धिर्नाम आकारैकारौकाराः। अकारविधानेन गुणस्य विधानं भवति। आकारविधानेन वृद्धेरपि विधानं भवति।यत्र **गुणः** इति पदमुच्चार्य अकारैकारौकाराः विधीयन्ते तत्रैव **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते इत्यर्थः।

यथा **"सार्वधातुकार्धधातुकयोः"**[१५] इति सूत्रम्। **"मिदेर्गुणः"**[१६] इत्यस्मात् सूत्रात् **गुणः** इति पदम् अस्मिन् सूत्रेऽनुवर्तते। सार्वधातुकार्धधातुकयोः परयोः अङ्गस्य गुणो विधीयते अनेन सूत्रेण। **भू** इत्यस्माद्धातोः, तिपि, कर्तरि शपि, भू अ ति इति जाते, **भू** इत्यस्य अङ्गस्य गुणः विधीयते। स च गुणः भकारस्य स्थाने विधेयः उत ऊकारस्य स्थाने ? इति संशये जाते अत्र **गुणः** इति उच्चार्य गुणः विधीयते इति कृत्वा **इको गुणवृद्धी**[१७] इति सूत्रोक्तप्रकारेणात्र **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपस्थितं भवति। एवञ्च **"सार्वधातुकार्धधातुकयोः"**[१८] इत्यनेन विधीयमानः गुणः अङ्गस्य इकः भवति। **भू** इत्यङ्गे इग्वर्णः ऊकारः। एवञ्च तस्य स्थाने कृते च गुणे **भो अति** इति जाते, अवादेशे **भवति** इति रूपं साधु।

वृद्धेः उदाहरणन्तावत् पश्यामः। **"मृजेर्वृद्धिः"**[१९] इत्यनेन सूत्रेण वृद्धिशब्दमुच्चार्य **मृज्** इत्यङ्गस्य वृद्धिः विधीयते इत्यतः **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते। एवं सति सा वृद्धिः ऋकारस्य स्थाने विहिता। **"उरण् रपरः"**[२०] इति रपरत्वे **मार्ज्** इति जाते, जस्य षत्वे, चर्त्वे च **मार्ष्टि** इत्येवं रूपं सिद्ध्यति। अस्मिन्

---

[१२] *वै.सि.कौ.श्रीमत्भट्टोजीदीक्षितः श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीत"बालमनोरमा"व्याख्यासहिता महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरशर्मणा च संशोधिता मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली– प्रथमभागः, पृ. ४१*

[१३] *अष्टाध्यायी ७.३.८४*

[१४] *अष्टाध्यायी ७.३.८२*

[१५] *अष्टाध्यायी ७.३.८४*

[१६] *अष्टाध्यायी ७.३.८२*

[१७] *अष्टाध्यायी १.१.३*

[१८] *अष्टाध्यायी ७.३.८४*

[१९] *अष्टाध्यायी ७.२.११४*

[२०] *अष्टाध्यायी १.१.५१*

स्थलेऽपि **मृज्** धातोः वृद्धिः इत्युक्तत्वात् कस्य स्थाने सा वृद्धिः विधेया ? इति अनियमे जाते **इको गुणवृद्धी**[२१] इति परिभाषासूत्रेण **इकः** इति षष्ठ्यन्तपदम् उपस्थाप्य नियमः कल्प्यते।

मनोरमाकारोऽत्रैकं प्रश्नम् उद्भाव्य तत्समाधानं यच्छति – **यत्र विधीयेते इत्युक्त्या**[२२] इति प्रतीकमादाय – यत्र गुणशब्दमुच्चार्य गुणविधानं, वृद्धिशब्दमुच्चार्य वृद्धिविधानं क्रियते, तत्र **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदमुपतिष्ठते इत्युक्तम्। अत्र कश्चित्प्रश्नो भवति यत्किमर्थम् अस्य सूत्रस्य व्याख्यानम् इत्थं क्रियते ? यत्र गुणो वा वृद्धिः विधीयते तत्र **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठेत इत्येव सूत्रार्थवर्णनेन अलम्।

❖ समाधानम्

यदि पूर्वोक्तरीत्या सूत्रार्थः क्रियते तन्नाम गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदम् उपतिष्ठते इत्यनुक्त्वा **गुणवृद्धी** यत्र विधीयेते तत्र **इकः** इति षष्ठ्यन्तं उपतिष्ठते इत्युच्येत तर्हि **"त्यदादीनामः"**[२३] इत्यत्र दोषः प्रसज्यते। **"त्यदादीनाम् अः"**[२४] इति सूत्रेण त्यदादिगणपठितानां शब्दानाम् अकारः गुणसंज्ञकः विधीयते गुणपदमनुक्त्वा। यदि अत्रापि **"अदेङ्गुणः"**[२५] इति सूत्रोक्तदिशा गुणसंज्ञकः अकारो विधीयते इत्यतः **इकः** इति पदोपस्थितौ सत्याम् **इदम्** इत्यस्माच्छब्दात् **औ** प्रत्यये परे इकारस्य स्थाने स च अकारः स्यात्। **इमौ** इति रूपं न स्यात्। अनिष्टं रूपं प्रसज्येत। अतो गुणपदमुच्चार्य यत्र गुणस्य विधानं भवति, तत्र **इकः** इति पदम् उपतिष्ठते इति वदामश्चेत् अत्र गुणशब्दम् अनुक्त्वैव अकारो विधीयते इत्यतः **इकः** इति पदोपस्थानं नात्र भवति। अनिष्टञ्च वार्यते।

वृद्धिस्थलेऽपि दोषस्थलमेकं पश्यामः। **"दिव औत्"**[२६] इति सूत्रेण सौ परे **दिव्** शब्दस्य औकारः वृद्धिसंज्ञको विधीयते, वृद्धिपदमनुच्चार्य। यदि वृद्धिः यत्र विधीयते तत्र **इकः** इति पदम् उपतिष्ठते इत्युच्येत तर्हि अत्रापि **इकः** इति पदस्य उपस्थितेः **दिव्** इत्यत्र इकारस्य औकारः स्यात्। **द्यौः** इति रूपं न स्यात्। अतो वृद्धिशब्दम् अनुच्चार्य अत्र वृद्धिः विहिता इति हेतोः **इकः** इति पदमत्र नोपतिष्ठते।

---

[२१] *अष्टाध्यायी १.१.३*

[२२] *वै.सि.कौ.श्रीमत्भट्टोजीदीक्षितः श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीत"बालमनोरमा"व्याख्यासहिता महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरशर्मणा च संशोधिता मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली– प्रथमभागः, पृ. ४१*

[२३] *अष्टाध्यायी ७.२.१०२*

२४ *अष्टाध्यायी ७.२.१०२*

[२५] *अष्टाध्यायी १.१.२*

२६ *अष्टाध्यायी ७.१.८४*

किञ्च **"वृद्धिर्यस्याचामादिस्तद्वृद्धम्"**[२७] इति वृद्धसंज्ञाविधायकमिदं सूत्रम्। अत्र **वृद्धि** इति शब्दपुरस्सरं वृद्धसंज्ञायाः विधानम् अस्ति। तस्मात् अत्र **इकः** इति पदं नोपतिष्ठते। तत्र मनोरमाकारः हेतुं वदति **अनुवादे परिभाषाणाम् अनुपस्थितेः**[२८] इति। एका परिभाषाऽस्ति **विधौ परिभाषोपतिष्ठते नानुवादे**[२९] इति। अनया परिभाषया विधेयस्थले एव **इको गुणवृद्धी**[३०] इत्यस्याः प्रवृत्तिः स्यात् नानुवादे।

यत्र साक्षात्स्थानी न निर्दिष्टस्तत्रैवेयं परिभाषा प्रवर्तते, नान्यत्र। एतत्सर्वं मनस्याकलय्य मनोरमाकारो ब्रवीति तट्टीकायाम् – **यत्र विधीयेते इत्युक्त्वा वृद्धिर्यस्याचामित्यादि अनुवादे इक इति नोपतिष्ठते। अनुवादे परिभाषाणाम् अनुपस्थितेः। त्यदादीनामः इत्यादावपि नेदम् उपतिष्ठते तत्र गुणवृद्धिशब्दयोः अश्रवणात्**[३१] इति।

इकस् इति पदं नपुंसकलिङ्गं शब्दस्वरूपपरञ्च। **इकस्** इत्यस्माच्छब्दात् सुप्रत्यये **इकस् सु** इति जाते, **इकस्** इति पदस्य क्लीबे सत्त्वात् **"स्वमोर्नपुंसकात्"**[३२] इत्यनेन सूत्रेण सोः लुक् क्रियते। लुका लुप्तोऽयं सुप्रत्ययः। यत्र **लुका** लुप्तः प्रत्ययः तत्र **प्रत्ययलोपे प्रत्ययलक्षणम्** इत्यनेन कार्यं न भवति।

अत्रैकः प्रश्नोऽस्ति यत् **इकस् सु** इत्यत्र **"अत्वसन्तस्य चाधातोः"**[३३] इति सूत्रेण किमर्थं दीर्घविधानं न ? यथा चन्द्रमाः, वेधाः, पुरुरवाः इत्यादिषु उदाहरणेषु सर्वत्र दीर्घश्रवणं भवति।

परन्तु नपुंसकलिङ्गे दीर्घश्रवणं नास्ति। तद्यथा मनः, पयः, नभः, यशः इत्यादीनि। किमर्थमिति उक्ते मनः, पयः इत्याद्युदाहरणेषु सुप्रत्ययस्य लुका लोपोऽस्ति। एवञ्च अत्वन्तस्य उपधायाः दीर्घः स्यात् धातुभिन्नासन्तस्य च असम्बुद्धौ सौ परे इत्यर्थकेन **"अत्वसन्तस्य चाधातोः"**[३४] इति सूत्रेण **इकस्** इत्यत्र दीर्घविधानं कर्तुं न शक्यते। सुप्रत्ययः परत्र नास्ति इति कृत्वाऽत्र अत्वसन्तस्येति दीर्घविधिः कर्तुं न शक्यते।

---

२७ अष्टाध्यायी१.१.७३

२८ वै.सि.कौ.श्रीमत्भट्टोजीदीक्षितः श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीत"बालमनोरमा"व्याख्यासहिता महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरशर्मणा च संशोधिता मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – प्रथमभागः, पृ. ४१

२९ परिभाषेन्दुशेखरः – भट्टनागेशकृतः, वैद्यनाथकृत"गदा"टीकासंकलितः, आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रंथावलिः, ग्रंथाङ्कः ७२, ख्रीस्ताब्दः १९१३ पृ-११९

३० अष्टाध्यायी१.१.३

३१ वै.सि.कौ.श्रीमत्भट्टोजीदीक्षितः श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीत"बालमनोरमा"व्याख्यासहिता महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरशर्मणा च संशोधिता मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – प्रथमभागः, पृ.४१

३२ अष्टाध्यायी ७.१.२३

३३ अष्टाध्यायी६.४.१४

३४ अष्टाध्यायी ६.४.१४

इकस् इत्यत्र सकारस्य साक्षात् रुत्वे विसर्गे च विहिते **इकः** इति रूपं सम्पद्यते। **इकः** इत्युक्ते **इकः** इति षष्ठ्यन्तं पदमित्यर्थः।

एतन्मनसि कृत्वैव मनोरमाकारः टीकायाम् उदलिखत् यत् "**सोर्लुका लुप्तत्वात् अत्वसन्तस्येति दीर्घो न। इकस् शब्दः इत्यर्थः**"[३५] इति।

सन्दर्भग्रन्थसूचिः

१ वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी वै.सि.कौ.श्रीमद्भट्टोजीदीक्षितः श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीत"बालमनोरमा"व्याख्यासहिता महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरशर्मणा च संशोधिता मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – प्रथमभागः, वर्षम्-१९६१

२ अष्टाध्यायीसूत्रपाठः महर्षिपाणिनिप्रणीतः, प्रकरणनिर्देशसमन्वितः, पुष्पा दीक्षित, ज्ञानभारती पब्लिकेशन्स दिल्ली, भारत, वर्षम् –२००९

३ परिभाषेन्दुशेखरः भट्टनागेशकृतः – वैद्यनाथकृतगदाटीकासंवलितः, संशोधकः – वै.शा.रा.रा. गोखले गणेशशास्त्री, प्रकाशनम् – हरिनारायण आप्टे, आनन्दाश्रममुद्रणालयः, ग्रन्थाङ्कः –७२,

~~~~~~~~~~~

[३५] *वै.सि.कौ.श्रीमत्भट्टोजीदीक्षितः श्रीवासुदेवदीक्षितप्रणीत"बालमनोरमा"व्याख्यासहिता महामहोपाध्यायगिरिधरशर्मणा महामहोपाध्यायपरमेश्वरशर्मणा च संशोधिता मोतीलाल बनारसी दास, दिल्ली – प्रथमभागः, पृ. ४१*
~~~~~~~~~~~